

GRITNER J. MAGYARORSZÁGI MUNKÁSSÁGÁNAK KÖRVONALAI

1780–1830-ig terjedő korszak művészetéhez szorosan hozzátartozik az eddig csak rész-eredményeiben feltárt könyv- és folyóiratillusztráció, amely éppen a műfaj sajátosságai-
ból következően a legszélesebb rétegek művészi ismereteit alapozta meg. A kiállítás egy-
értelművé tette, hogy sok esetben ez a képanyag volt a szóban forgó ötven esztendő ak-
tuális hangulatának minden leírásnál beszédesebb, értékes krónikása, máshol művészi
szándékainak érzékenyen reagáló jelzőrendszere. Ebben a szerepében a könyv- és folyó-
iratgrafika szóban forgó ötven esztendejének fametszet- és rézmetszetanyaga példatára
annak, hogyan zárkózott fel a magyarországi művészet az európai stílusirányzatokban,
témákban, képtípusokban.

Könyv- és folyóiratillusztrációkról lévén szó, az illusztráló és az illusztráló szemé-
lye felől is megközelíthető a téma. A kevés magyar művész mellett elsősorban bécsi kép-
zettségű idegen rajzoló és metsző nevek merülnek fel egyre-másra, de ugyanakkor az il-
lusztrálók köre szinte kivétel nélkül magyar, vagy magyarországi német. Ez a kör sok-
kal szűkebb, mint a művészek köre, és az esetek legnagyobb részében azonos azokkal,
akik a magyar nyelv fejlesztésén, a magyar irodalom megeremtésén munkálkodtak, de
jelentős szerepet játszanak azok a kiadók s szerkesztők is, akik a magyarországi német
ajkúak között akarták a honismeretet, a magyar történelem múltját, az aktuális jelen
képeskrónikáját, a művészettörténeti tájékozottságot tudatosan terjeszteni.

Ebből a bőséges anyagból egy szintézisre törekvő feldolgozásnak az irodalom és il-
lusztráció összefüggéseit, egyes szerkesztők eltérő illusztrálási szempontjait, jól ismert
külföldi mesterek magyarországi kiadványokban megjelent munkáit, az egyre szaporodó
magyarországi művészek alkotásait, a képtémák vándorlását mind szem előtt kell tartani;
ezúttal csupán egy, eddig szinte teljes inkognitóban maradt, jelentékeny fametsző-
rajzoló, „Formschneider” munkásságával kívánunk foglalkozni. Magyarországi tevékeny-
ségére, ismételten előforduló szignált, fametszetű emblémaira, díszítő fejléceire és záró-
díszekre elsőként Görög Demeter és Kerekes Sámuel szerkesztette Hadi és Más Nevezetes
Történetek Bécsben kiadott, 1789–1791-es évfolyamaiban figyeltünk fel és éppen a dí-
szítőjellegű motívumok komoly öntudatot jelentő – hazai gyakorlatban ekkoriban rit-
ka – jelzettsége miatt. (46., 47. kép) A lexikális adatok az 1863-ban megjelent Nagler:
Die Monogrammisten-ig¹ vezetnek vissza, ahol a „Gr” jelzetek között művészünkéről a
következőket olvashatjuk: „... Gritner a 18. század második felében Párizsban foglalko-
zott fametszéssel, vignettáit kis »gr« betűkkel jelzetten megtalálni 1780 és 1790 között
Párizsban, Toursban a Rouenban nyomtatott könyvekben”. A következő láncszemet

Szendrei–Szentiványi 1915-ös kiadású „Magyar Képzőművészek Lexikona”² adja, amely szerint „Gritner fametsző a 18. század végén Magyarországon. Művei: Szent István király, amint koronáját a boldogságos Szűznek felajánlja (49. kép) és a Szent Jobb. Mindkettő a következő műben: Oratio de reliquiis Sanctorum ab I. S. (Innocentio Simonchicz), Vacii, é.n.” Meg kell jegyeznünk, hogy az év a kiadványon a valóságban jelezve van: 1796. A kis könyvet Váccon Anton Gottlieb Maramoriensis nyomdájában adták ki. A Szendrei–Szentiványi lexikon Nagler adatait nem ismeri, egyetlen forrásként Szilágyi István: Adalékok a magyarországi képzőművészek névsorához. Tört. Tár. 1880. 161. l.-t idézi. A Thieme–Becker lexikon 1922-ben megjelent XV. kötete már mindkét előbbinél többet tud: „Gritner fametsző, német származású, Franciaországban dolgozott a 18. század második felében. Vignettákat metszett párizsi, toursi, roueni és bordeaux-i kiadók számára. (Például: A Bordeaux-i 1782-es Szalon katalógusa.) Említi a Thieme–Becker Szent István királynak és a Szent Jobbnak fametszetét is, de ez utóbbit tévesen „Hiob”-ra változtatott formában.³

Gritner személyéről és működéséről a Thieme–Becker adatain túlmenően eddig igen keveset tudunk, s úgy tűnt munkásságának fonala franciaországi működése után a két magyarországi fametszetével le is zárult.

A Szent István felajánlja a koronát egész oldalas fametszete tiszta vonalú, arányos kompozíció, mely közel áll Jacob Gabriel Mollinarolónak a győri Székesegyházban levő, azonos témájú domborművéhez. A Szent Jobb ábrázolás a kötet címlapján látható és körirata alapján a szentjobbi Benedek-rendi kolostor pecsétjének mása: „Sigillum conventus monasteri Sancti regis Stephani de Zenth Jog.”

Valójában azonban már a nyolcvanas évek végétől kezdve a magyarországi nyomdák kiadványaiban sorra megtalálhatók a Gritner névvel jelzett fametszetű díszítő motívumok, vagy az azokról készített öntvények lenyomatai, így például a Pozsonyban és Kassán kiadó Landerer Mihály, a Pozsonyban és Komáromban dolgozó Weber Simon Péter, a Váccon és Nagyváradon egyaránt működő máramarosi Gottlieb Antal, a Debrecenben, Nagyváradon, sőt még Miskolcon is dolgozó Szigethy Mihály, a kolozsvári és szebeni helynevekkel kiadó Hochmeister Márton, a pesti Trattner Mátyás és a győri Streibig József könyveiben.^{4, 5, 6} A változatos kis vignetták, könnyed apró kompozícióikkal, rutinos szimbólum-elemeikkel nívós kismestert mutatnak be. Általában jó arányérzék, és az általánosan használt motívum-kelléktár jellemzi: virágfüzér, babérkoszorú, papírtekercesek, könyvek, kalamáris, lúdtollakat tartó edény, puttók, Merkúr figura, a Merkúr kezében tartott bot, a caduceus, de ismerjük kivételesen olyan záródíszet is, ami Magyarországon eléggé szokatlan, melyen kőbábos díszítésű kőpadon ülő rokokó ifjú párt láthatunk.

A díszítőmotívumok részletei közt feltűnik egy sajátosan Gritnerre jellemző elem is, a keretbe foglalt táblaképcske. (50–61. képek) A hazai gazdag könyvanyagban az általánosan mondható motívumok ellenére könnyen felismerhetők még szignálatlan munkái is az előbb felsorolt részletek azonos ábrázolásmódjáról (46., 56. képek), a gyermekfigurák plasztikus formáinak hasonlóságáról, a kis kompozíciókat egységbe foglaló földszigetéről, a díszítő motívumok talapatát alkotó, dobogót jelző, azonos arányú, vonalkás szegélyről. Kutatásaink szerint 1778-ban tűnik fel először apró és mindig egyforma öblű lúdtollas kalamárisa Landerer Mihály egyik kiadványán, majd ezt követi Rát Mátyás 1780-ban Pozsonyban megjelent Magyar Hírmondójának⁷ fejléce (48. kép) a maga gritneri rekvizitumaival, a kis kalamárisal, a Merkúr-bottal, a sajátosan egyszerű, kalligrafia-

kus virágfüzér-szemeivel, rovátkolt pódiumával. Hozzátehetjük, hogy már magának az újságot bejelentő felhívásnak fejlécében is határozottan az ő egyénien bájos, apró-rózsás, szerény munkáját ismerhetjük fel, amit több, szignált, hasonló virágfüzéres mintája igazol. Görög Demeter és Kerekes Sámuel szerkesztésében 1789-ben Bécsben megindított Hadi és Más Nevezetes Történetek-ben⁸ – pedig már több Gritner névvel jelzett fametszet szerepel. Tulajdonképpen ekkor értünk el a személyi kapcsolatoknak ahhoz a szoros vonulatához, amelynek minden összekötő láncszeme a következő évtizedek során munkáit és megbízásait megmagyarázza, és művészi kultúráját segít behelyezni a magyarországi sokszorosított grafikák szövedékébe. Ebben az egyértelműen irodalmi érdeklődésű körben Gritner korábbi franciaországi múltja, tájékozottsága és feltehető műveltsége igen sokat jelenthetett. Ha feltételezésünk igaz, akkor az első komoly munkatársi kapcsolat Gritner és Rát Mátyás, a pozsonyi Magyar Hírmondó első szerkesztője között alakult ki, azután így ismerkedett meg a mellette dolgozó Szacsavay Sándorral,⁹ akinek például az általa kiadott „A bécsi magyar kurírnak nyegedik esztendeje” címlapján már az ő szignált emblémája szerepelt (60. kép). Hozzájuk kapcsolódik Görög és Kerekes Sámuel és 1790-ben Kömlei János is, aki már Pozsonyban együtt dolgozott Szacsavayékkal, majd feltűnik a körben Révai Miklós is. Gritner az ő, a „Nemes magyar dámákhoz ...” című kötetének első verse fölél egy igényes, 7x8 centiméteres emblémát metszett, amit kivételesen keresztnevének első betűjével kiegészítettem, „J” betűvel szignált (62. kép). Majd hamarosan ott találjuk megbízásai hátterében a bécsi egyetem új magyar professzorát, Márton Józsefet is. Ettől kezdve tehát Ráttól Szacsavayn keresztül Gritner munkái mellett következetesen olyan szakemberek nevei tűnnek fel, akiknek egymásismerését, közvetlen „szakmai” kapcsolatát bizonyítottnak kell vennünk. Gritner 1790-ben így annak a Kömlei Jánosnak a „Szükségben segítő könyv” című könyvéhez készít illusztráció jellegű fejléceket, aki – mint jeleztük – ehhez a felvázolt írói körhöz tartozott. Kömlei, mint a beregszászi iskola rektora, Zakarias Becker: „Not und Hülfbüchlein”-jét fordította magyarra és a kötetet „Stáhel József és Kilián könyv-Árossnál” jelentette meg. Munkája azzal tűnik ki a korszak többi, magyarra fordított kiadványa közül, hogy a fordító az előszóban ismertetett szándéka szerint nemcsak a szöveget, de az illusztrációkat is a magyar viszonyokhoz alakította: „... és, hogy ez a’ könyv, mentül Magyarosabban jelenhessen meg a Magyar Olvasóknak kezeikben a Ki-adó fogta s ruhát is Magyarot adatott, a Német öltözet helyett, az ebben a’könyvben szóba jövő emberekre, a’rajzolatoknak metzzőjével; a’mint mindenütt ki tettzik, az itten lévő képekből”¹⁰

A kor szokása szerint nem említi művésznevet, de az első fejezetet díszítő kép szignatúrája: „Gritner f.” (63. kép), vitathatatlanná teszi, hogy a megmagyarisított illusztrációk mestere, azaz rajzolója és fametszője ő volt. Ezt jelzi az „f” betű, a „fecit” szó rövidítése is, és ezt igazolja a kis kötetnek minden, Gritnerre jellemző záródísz is. Művésznünk gyakorlatilag a teljes képanyagot újból metszette, így mintegy ötven képecskéről van szó. A magyar környezettől függetlenül témákat, a növényi ábrákat, rovarok képét, szerszámokat, tengeri vitorlás hajót, az idegen vagy közömbös témákat, a nem a mindennapi élettel összefüggő kompozíciókat, portrét és történeti eseményt ábrázoló jeleneteket nagyjából hűen lemásolta, de a hasznos tanácsokat kísérő képeket az eredeti kompozíciós sémából kiindulva, szereplőiben és környezetének megjelenítésében tette magyarossá. (64. kép) Olyan felfogásban magyarított, ami szellemében megfelelt Szacsavay Sándor újságírási módszerének, az idegen tájakról érkező tanulságokat a hazai viszonyok

között érvényes példákkal hitelesítette. Fametszetein ezért a 18. század végén Magyarországon látható falusi házakat, jól megfigyelt jellegzetességeket és árnyaltan megkülönböztetett viseletű embereket láthatunk. Apró képei valóságos néprajzi illusztrációk. A bekezdések fölötti kis kompozíciókon korának szegény parasztmeberei és asszonyai, polgárok, tisztviselők, iparosok és nemes emberek élnek és mozognak. Látunk rövid derekú, bő ujjú ingbe öltözött férfit, látunk meztlábast, bocskorosat, van aki subát vagy bundát, bekötött végű ujjú dunántúli szűrt visel, egy másik pedig csuklyás szűrt. A nőt, asszonyokat tászlis ingben, rövid derekú bő ujjú ingben, réklivel, köténnyel ábrázolja, a nemes embert mentével, csizmával, csákóra vágott süveggel, vagy huszáros viseletben. Megjelenik a metszeteken szűk nadrágos, dolmányos, kalaposember, van aki kucsmát, bagoly süveget, pörge kalapot visel. Ott látható közöttük, és éppen 1790-ben a magyar pap magyaros civilben és éppen már az elsőn, a nevével szignált képen, amint egy nemes úrnak, aki beteg lábát zsámolyon pihenteti, egy könyvből valamit a szórakoztatására felolvas. Ez az az esztendő, amikor a Hadi és Más Nevezetes Történetek Révai Miklós rajzát, a „Magyar pap Magyar köntösben” aláírási egészoldalal rézmetszetű képét közölte, azért, hogy a papi civil viselését népszerűsítse.¹¹ Az előbb vázolt személyi kapcsolatok szoros hátterére mutat ez az apró részlet is, mert nem lehet véletlen, hogy Görög Demeter lapjának célzatos szándékkal publikált mellékletével pontosan egy időben rajzolja meg Gritner ennek a kötetnek illusztrációi között többször is a Révaitól kezdeményezett magyaros köntösbe öltöztetett pap figuráját.

Az eredeti német könyv parasztnak szóló hasznos tanításokat Mildheim község lakóihoz intézi, Kömlei magyar fordításban Új-falunak lakóihoz szól. Végeredményben a családnevekben, a foglalkozás elnevezésekben és sok apró részletben a hazai viszonyokhoz alakított fordítás, teljes metszetaryagával sajátos egységgé vált: a magyar „új-falusiaknak” szánt tanulságos kiadvány címlapját egy német kisváros kicsinyített városkép részlete díszíti és a sok hétköznapi életet bemutató magyar karakterű jelenet mellett hasznos tanácsokat kísér pl. a hazánkban talán először közölt Walpurgis éj kompozíció is. Itt Magyarországon is tudomást kellett szerezni a „Braunsveigi Leopold Hertzeg” hősiességéről, Chodowiecki eredeti rézmetszetének Gritner-féle másolatában. Anélkül, hogy művésziünk minden egyes apró kis fametszetét és az előképeket egyenként összevetni kívánnánk, és kompozícióinak életszerűségét, a magyaros jellegzetességek kuriózumait, néprajzi ábrázolásainak értékeit, jó megfigyelő képességét, az elhagyások és hozzátételek logikáját, rajztudásának fölényét itt részletezni kívánnánk, csak összegzően állapíthatjuk meg, hogy itthon volt ebben az országban, tudta kikerülni és kiknek mesél képeiben (65–69. képek). Az ő rendetlen háziasszonya háztartását ábrázoló kis metszetén mindenki a 18. század végén valóban használt ruhákban, és életkorának, családi helyzetének megfelelően ül az asztalnál. A szobában nyüzsgő háziállatokhoz hozzáteszi a magyar vidéki háztartáshoz hozzátartozó dísznókat is (ami az előképen nem látható), az asztal fölött ott van a keresztben fölfüggesztett, tipikusan magyar „rúdra való”, melyen a szokásos törölruhák mellett, itt galambok ülnek, de viszont elhagyta az eredetin a háttérben díszelő Leibstuhlt, ami a magyar parasztszobában valóban elképzelhetetlen volt. A környezet és a szöveg pontos megfigyelésére utal az, hogy az asztalnál ülő, egymással koccintó pár szobájának hangulatát egy csizmadiamester kellékeivel s egy csikóbőrös kulacs kedves ábrázolásával egészítette ki, mert a könyvben – a magyarban és a németben is – egy csizmadia otthonáról van szó; a megfelelő német metszetről ez teljesen hiányzik.

Ez a csikóbőrös kulacs szinte jelzésszerűen, mintegy előre utal Csokonaira. Így talán nem véletlen az sem, hogy Csokonai Dorottyájának, még a költő életében megjelent első kiadása címlapját már Gritner emblémája díszíti. 1801-től a bécsi kiadású Magyar Hírmondó szerkesztőjeként Görög Demeter mellett Márton József neve is feltűnik, így Márton és Gritner ismeretségét – akár Görög Demeter közvetítését feltételezve, akár Szacsavayét – valószínűnek kell tartanunk. Az sem elhanyagolható tény, hogy éppen a Magyar Hírmondó közölte ezekben az években Csokonai verseit. Ezzel fametsző-rajzolóink irodalmár háttere is kirajzolódott előttünk. Hozzávéve azt, hogy egyelőre a már említett nyomdák még csak futólagosan áttekintett kiadványaiban (és legújabb tapasztalatunk szerint a magyar ponyva termésében) Gritner fametszeteivel,¹² fametszeteiről készült öntvények alapján díszítomotívumainak, emblémáinak és nagyobb méretű kompozícióinak olyan bőséges sorával találkozunk, hogy joggal vélhetjük: művésznünk véglegesen ezen a vidéken telepedett le. Bécs, időnként esetleg Győr, Pozsony, vagy Vác is lehetett lakóhelye.

Márton József személyének feltűnése a Gritner-i megbízók körében, valamint a Csokonai versek valószínű ismerete megerősíti azt a feltevésünket, amely még csupán stíláris egyezések alapján alakult ki bennünk¹³ a költő halála utáni, Márton József gondozásában, Bécsben, Pichler Antal nyomdájában, 1813-ban napvilágot látott két kis kötet, az Anakreoni dalok (70. kép) és a Dorottya (71. kép) címlapjai láttán. Ez a két rézmetszet szignálatlan ugyan, de felfogásban, apró és jellemző részletekben, tökéletesen megegyezik Kömlei Szükségben segítő könyvének fametszetű illusztrációival, köztük pl. Ketten koccintanak és a Magyar pap felolvas a betegnek, számos karakteres jegyével. Ilyenek a túlzottan elnyújtott ujjak, a jellemző gesztusok, a testalakítás, a mozgástípusok, az azonos karakterű, hosszú szárú pipa ábrázolása, a kancsó formája, az asztal felülnézetű rajzának feltűnő hasonlósága, a szoba terének érzékeltetése, a ruhák, a katonai viseletek és csizmák formáját alakító vonalvezetés, és nem utolsósorban az árnyékok megegyező hangsúlyozása. Nincs is semmi valószínűsége annak, hogy ugyanabban az írókörben egy teljesen megegyező stílusban dolgozó másik ismeretlen művész létezését feltételezzük, így ezeket a metszeteket is Gritnernek kell tulajdonítanunk, megjegyezve, hogy az Anakreoni dalok és a Dorottya címlapjain a rézbe metszés során mesterünk karakteres vonalvezetése valamivel lágyabb lett.

Azt, hogy ezekben az években nyomdáink rangosabb produkcióin és ponyváink lapjain (56. és 72. képek) egyaránt sorra megtaláljuk Gritner munkáit, személyének és életkörülményeinek homálya miatt egyelőre csak a megbízói kör háttérével, az adott feladatokhoz való könnyed alkalmazkodási képességével és nagy munkabírásával tudjuk magyarázni.

A tény, hogy Márton József a két Csokonai-címlapot művésznünkkel rajzoltatta meg, hozzásegít bennünket ahhoz, hogy a 19. század eleje legjelentősebb, és az irodalomtörténeti összefoglalásokban legtöbbször reprodukált illusztrációk eddig ismeretlen alkotóját is meghatározhatjuk. Fazekas Mihály Lúdas Matyijának első, szerzőnév feltüntetése nélküli, 1815-ös kiadását követően, a megbántott költő kiengesztelésére Márton József vállalkozott és ő készítette elő a már névbetűkkel jelzett és újonnan átdolgozott második kiadást. Ez a füzet is Bécsben jelent meg, fába metszett apró jelenettel díszített címlappal (73. kép), és négy rézmetszetű, egészoldalas illusztrációval (74–77. képek). Az első kép alatt ott olvasható a rézmetsző jelzése: Göbwart sc. 1817.¹⁴ Márton József tehát

Fazekas Mihály verses poémáját a jobb kiadványokat megillető rézmetszetű illusztrációkkal akarta rangosabbá tenni. A kísérő képek rajzait Márton ugyanattól a Gritnertől rendelte meg, aki sok-sok munkája során bebizonyította, hogy a tartalom lényegére is rá tud érezni. Attól függetlenül, hogy a címlapon eredetiben, azaz fametszetben hagyott apró figurák teljesen Gritnerre vallanak, és attól is függetlenül magunkat, hogy a rézmetszetben, és nagyobb méretben megjelent illusztrációk részleteit kicsinyben sorra felismerjük a Kömlei-féle fametszeteken (a ruhák formáját, a csizmák szabását, az ágy típusát, a kocsi azonosan szerkesztett kerekeit, a szék lábainak hajlását, az ablakszemek rajzának megszokott ritmusát, térérzékeltetésének módját, a gesztusrendszereket), olyan vitathatatlan apróság is az ő szerzőségét igazolja, mint például a Dorottya Farsang hercege prémes köpenyének a Lúdas Matyi címlapján szereplő kis főhős, és az első rézmetszeten szereplő Lúdas Matyi bundájának azonossága. S még tovább menve, ha a képek formai és tartalmi vizsgálódásának végére érkezünk, megállapíthatjuk: ha ezeknek a korai 19. századi magyar irodalom mindannyiunk számára oly kedves illusztrációinak legfőbb erényeit keressük, azokat nem a metszetek színvonalában, hanem a mondanivalóval való azonosulásukban találjuk meg. Ha pedig visszakicsinyítjük őket a címlap kis figuráinak, vagy a sokat idézett a Ketten koccintanak méretére, még jobban a szemünkbe tűnik az azonos rajzoló eredeti egyénisége. Göbwart, a rézmetsző, tehát precízen használta a sc. jelzést, mert a rajzhoz semmi köze nem volt, és a rajzoló nevét azért nem jelezte, mert saját magát, mint rézmetszőt – feltehetően –, rangosabbnak ítélte.

Gritner személyéhez kezdetben több névvel jelzett díszítő rendeltetésű fametszete, és egy már illusztrációs igényű szignált fametszetsorozata vezetett. Személyére irányuló további kutatásaink révén egyelőre még csak keresztneve első betűjének megismerését tarthatjuk eredménynek, de annyit már joggal feltételezhetünk, hogy jól ismerte hazánkat, ismerte szokásait, viseletét, életkörülményeit, értette nyelvünket, hiszen itt magyarok között élt közel negyven esztendőn keresztül. El kell fogadnunk Thieme–Becker adatát, amely szerint Németországban született művészről van szó, mert művészi eszköztárának forrása szorosán Chodowieckihez köti, franciaországi múltjának bizonyítékait azonban még fel kell kutatnunk. A magyaros papi köntösű figura kivételes kiemelt ábrázolása, a Lúdas Matyi tartalmával azonosult hangulatú illusztrációi mindennél jobban tanúsítják felvilágosodottságát. Azt még kevésbé tudjuk, hol mindenütt élt huzamosabban, Bécsben, Győrben, Vácott vagy Pozsonyban, azt sem, hogy honnan indult, kiktől tanult, Franciaországból mi hozta Bécsbe, majd a magyar földre, és magyarországi tevékenysége a maga teljességében még távolról sem ismerős. De van egy 1780 és 1817 között Magyarországon dolgozó művésznünk, aki egyre jobban körvonalazható oeuvre-jével gazdagabbá teszi e művésze gyéniségekben szűkös évtizedeket, és akinek feltűnése feladatunkká teszi teljes működésének felderítését, szerepének rekonstruálását. Kutatásaink során már eddig is száznál többre nőtt Gritner műveinek száma. Munkánk folytatásával egy, a jelen század elején megfogalmazott felhívásnak is eleget teszünk, amelyet Pitroff Pál: *A győri sajtó története (1728–1850)* című¹⁵, bőséges képanyaggal, köztük több Gritner által fába metszett kis kompozícióval és emblémával beszédesebbé tett, munkájának „A képekről” szóló összefoglalásában olvashatunk: „Mivel sajnos a könyvdíszítésekhez semmit sem értek, ... alig szólhatok róluk ... jórészt azért vettem be munkámba, hátha hasznukat veszi valaki, hozzáértő, aki a magyarországi könyvek díszítésének történetével fog foglalkozni ...”

JEGYZETEK

1. NAGLER, G. K.: Die Monogrammisten. München, 1858–79.
2. SZENDREI J.–SZENTIVÁNYI GY.: Magyar képzőművészek lexikona. Bp. 1915.
3. THIEME, U.–BECKER, F.: Allgemeines Lexikon der bildenden Künstler. Leipzig, 1922. XV. k. Forrásként a Nagler és a Szendrei–Szentiványi lexikonokat és a Ch. Marionneau, Salon Bordelais, in Mém. de la Soc. des Bibliophiles de Guyenne vonatkozó helyét említi.
4. KERESZTURY D.: A magyar irodalom képeskönyve. Bp. 1956.
5. SZÁNTÓ T.: A szép magyar könyv. Bp. 1974.
6. A magyar sajtó története. I. 1705–1848. Szerk.: Kókay Gy. Bp. 1979.
7. Magyar Hírmondó. Az első magyar nyelvű újság. Válogatás. Szerk.: Kókay Gy. Bp. 1981.
8. D. SZEMZŐ P.: A magyar folyóiratillusztráció kezdetei. Magyar Művészettörténeti Munkaközösség Évkönyve, Bp. 1953. 101–184.
9. SZINNYEI J.: Magyar írók élete és munkái. Bp. 1891–1914.
10. KRESZ M.: Magyar parasztviselet (1820–1867). Bp. 1956. (A szerzőtől kapott szakmai információkért köszönetet mondunk.)
11. VAYERNÉ ZIBOLEN Á.: Új adalék Révai Miklós művészi munkásságához. Művészettörténeti Értesítő, 1979 /3. 193–195.
12. POGÁNY P.: A magyar ponyva tüköre. Bp. 1978.
13. Művészet Magyarországon 1780–1830. Szerk.: Szabolcsi H. és Galavics G., Bp. 1980.
14. PATAKY D.: A magyar rézmetszés története. Bp. 1951.
15. PITROFF P.: A győri sajtó története (1728–1850). Győr 1915.

